

PSIXOLOGİYA**Şəxsiyyətin psixoloji strukturunda fərdi dəyərlər**

Aydan Rasim qızı Əbdülbağiyeva
BDU-nun "Psixologiya" kafedrasının
fəlsəfə doktoru proqramı üzrə dissertantı
E-mail: ayaapril@yandex.ru

Rəyçilər: psixol.ü.e.d., prof. R.Ə. Qədirova,
psixol.ü.f.d., dos. A.F. Səməndərova

Açar sözlər: dəyər, şəxsi dəyərlər, subyekt, psixoloji analiz, fərd

Ключевые слова: ценность, личностные ценности, субъект, психологический анализ, индивид

Key words: value, personal values, subject, psychological analysis, individual

Dəyərlərin təhlilinə psixoloji yanaşmanı həyata keçirmək üçün bu konsepsiyanın şəxsiyyət, şüur, fəaliyyət kimi psixologiya elminin əsas kateqoriyalarının strukturunda yerini dəqiq müəyyən etmək lazımdır. Bu təhlil dəyərlərin psixoloji tədqiqi üçün zəruri nəzəri baza yaratmağa imkan verəcək və empirik tədqiqatın məntiqinin qurulmasına və onların nəticələrinin şərhinə kömək edəcəkdir.

Milli psixologiyada qəbul edilmiş şəxsi (subyekt) psixikanın öyrənilməsinə olan yanaşmaya uyğun olaraq, "bütün psixi proseslər ... şəxsiyyət daxilində baş verir və onların hər biri öz real gedişatında ondan asılıdır" (5). Belə ki, mədəni-tarixi psixologiya və fəaliyyətin psixoloji nəzəriyyəsi nümayəndələrinin əsərlərində həmişə belə bir fikir irəli sürülmüşdür ki, düşünən, qavrayan, yadda saxlayan təfəkkür, qavrayış, yaddaş və ya beyin deyil, real insan, konkret motivlərlə hərəkət edən, öz dəyərlərini elan və müdafiə edən, müəyyən qabiliyyətlərə, xarakterə malik olan subyektdir (1; 3; 5).

Şəxsiyyəti dərk etmək üçün kifayət qədər geniş çeşidli yanaşmalar olduğu halda, müəlliflərin əksəriyyəti onun inkişafının bioloji şərtlərini inkar etmədən, bu fenomenin sosial təbiətinə işarə edirlər. Ən geniş yayılmış baxışa görə, dəyərlər cəmiyyətdən "gəlir" və subyektin "götürdüyü", "uyğunlaşdırdığı", "kəşf etdiyi", "yaratdığı", "paylaşdığı" anda, onlar "ikinci dərəcəli", "əks olunan", şəxsi hadisələrə çevrilir və yalnız bu halda psixoloji tədqiqatın predmeti kimi baxıla bilər. Məhz dəyərlərin subyektiv ölçüsü psixoloqun marağıdır və dəyərlərin psixoloji tədqiqi vəzifəsinə daxildir.

Subyektiv (şəxsi, fərdi) dəyərlərin obyektiv metodlarla öyrənilməsi dəyərlərin psixoloji tədqiqatının birinci dərəcəli vəzifəsidir. Şəxsi dəyərlər insan və mədəniyyətin qarşılıqlı təsirinə nəticəsidir. Dəyərlər "təcrid olunmuş" bir fərdin ruhunda yarana bilməz. Dəyərlər fərdlər arasında qarşılıqlı təsir məkanında, fərdin üzvi bədənindən kənar, yəni "şəxsiyyətin daxili məkanında" yaranır (6). Lakin dəyərlərin daşıyıcısı, onların əsl idarəçisi subyektdir.

Subyektin ehtiyacları və təcrübələri onun dəyər üstünlüklərini, tərcihlərini özünəməxsus şəkildə rəngləndirir. Müəyyən "daxili aktın" həyata keçirilməsi nəticəsində dünya ilə qarşılıqlı əlaqə anlarında dəyərlər subyektə "açılır" (4).

Şəxsi dəyərlər insan tərəfindən qəbul edilmiş, xeyiri şərdən, faydanı zərərdən, həqiqəti ya-

landan, layiqi nalayıqdən ayırmağa imkan verən meyarlardır. Şəxsi dəyərlər fərdlər üçün reallığın obrazlarının qurulması, “daxili” və “xarici” həyat hadisələrinin qiymətləndirici markerlərlə verilməsi üçün nəzərdə tutulmuş özünəməxsus koordinat sistemi şəklində çıxış edir.

Aparılan tədqiqatlar, dəyərlərin fərd kimi şəxsiyyətdən asılı olduğunu göstərir. Bu, insanların fərdi xüsusiyyətlərinin quruluşundan asılı olaraq dəyər prioritetlərində fərqlənmələri ilə ifadə edilir. Dəyərlər sistemi insanın həyat seçimlərinin əsasını təşkil edir və onun bütövlüyü (harmoniya, daxili uyğunluq, homogenlik) subyektin həyat vəzifələrinin uğurlu həllinə birbaşa təsir göstərir. Beləliklə, dəyərlər yalnız bütövlükdə şəxsiyyətlə bağlı şəkildə dərk edilə bilər.

Eyni zamanda, bunun əksi də doğrudur. Dəyərlər insanın həyatının psixi məzmununu təşkil edir, onun daxili həyatının zənginliyinə töhfə verir. Dəyərlərin həyata keçirilməsi şəxsiyyəti tamamilə ələ keçirə bilər, onun bütün həyatını “bir şeylə əlaqələndirə bilər”, məsələn, musiqi, rəssamlıq, təhsil, idman, elm, peşə fəaliyyəti. Dəyərlər şəxsiyyətin istiqamətini, bacarıq və xarakterin inkişafını müəyyən edir, şəxsiyyətin özünün əsasını təşkil edir və onun “psixoloji obrazını” müəyyən edir. Buna görə də, dəyər üstünlüklərinin, təcrübələrinin hərtərəfli psixoloji tədqiqi olmadan onun şəxsiyyətinin psixoloji təhlili tam olmazdı.

Qeyd etmək lazımdır ki, dəyərlər ikili təbiətə malikdir. Bir tərəfdən, onlar genezisə görə cəmiyyət tərəfindən şərtləndirilir, insanda digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə yaranırlar. Digər tərəfdən, dəyərlər fərdidir – onlar insanın təkrarolunmaz həyat təcrübəsini ehtiva edir, onun ehtiyaclarının və həyəcanlarının özünəməxsusluğunu təmsil edir. Dəyərlərin bu bölgüsü və ya ikililiyi şəxsi (subyektiv, fərdi) və mədəni (sosial, "xarici" və bəzən "səthi") münasibətlərin necə əlaqəli olduğuna dair mühüm psixoloji sual doğurur.

Şəxsi dəyərlər şəxsiyyətin yönümünün məzmunlu tərəfini təşkil edir və onun dünyaya, həyat hadisələrinə, digər insanlara, fəaliyyətə və özünə olan münasibətinin daxili əsasını ifadə edir. Lakin şəxsiyyətin yönümünün məzmunlu tərəfinə ehtiyac, motiv, məna da daxildir. Bu baxımdan, yuxarıda sadalanan anlayışların fərqləndirilməsini həyata keçirmək və onların şəxsi dəyərlər kateqoriyası ilə əlaqəsini göstərmək çox vacibdir.

Psixologiyada ehtiyac dedikdə, adətən, “insana məxsus olmayan bir şeyə obyektiv ehtiyaca cavab verən subyektiv vəziyyət” başa düşülür (2). Buna görə də psixologiyada ehtiyacların psixoloji təhlilini motivlərin təhlili ilə birləşdirmək ənənəsi möhkəmlənmişdir. Bu zaman motivin altında “maddi və ya ideal, hissiyyatla qavranılan və ya yalnız təsəvvüdə, zehni planda olan ehtiyac, tələbat predmeti” başa düşülür (1).

Motiv fəaliyyəti konkret sövq edən, fəaliyyətə istiqamət verən bir amildir. Motivlər, A. N. Leontyevin qeyd etdiyi kimi, şüurdan “ayrılır” (1). Motivlər subyekt tərəfindən dərk ediləndikdə belə, onun şüuruna xüsusi bir şəkildə daxil olurlar. Beləliklə, motivasiya və istiqamət funksiyası ilə yanaşı, motivlər üçüncü funksiyaya - məna formalaşmasına da malikdir. Şəxsi dəyərlər isə real subyektə mənsubdur, onun həyat fəaliyyətində konkret funksiyaları yerinə yetirir, mövcudluğun (ifadənin) tam obyektiv formalarına malikdirlər və buna görə də obyektiv üsullarla öyrənilə bilərlər.

Dəyərlər onların həyata keçirilməsini tələb edir. Şəxsi dəyərlərin reallaşdırılmasının mümkünəzlüyü, onların əsasında duran tələbatların, motivlərin və mənalardan bloklanması insan tərəfindən çox ağırlı şəkildə yaşana bilər, bu isə daxili ziddiyyətlərə (münaqişələrə, “gərginliklərə”) səbəb ola bilər. Bu kimi ziddiyyətlərin həllinin nəticəsi həm şəxsiyyətin mütərəqqi inkişafı, həm də onun məhvi ola bilər. Şəxsi dəyərlərin cəmiyyətdə həyata keçirilməsi üçün müvafiq mühit olmaya bilər ki, bu da məhvedici davranışa meyillərin formalaşması üçün əsas ola bilər.

Dəyərlər sistemində daxili münaqişələrin yaşanması subyektin dəyərlərinin və cəmiyyətin dəyərlərinin heterogenliyi növü ilə bağlıdır. Belə ki, yeniyetməlik yaşlarında sevgi, ünsiyyət, sağlamlıq dəyərlərinin bloklanması, subyekt üçün qarşısızalmaz olan bu dəyərlərin həyata keçirilməsi yolunda maneələr, “subyektin xəstəliyə getməsinə” və məhvədicə davranışın inkişafına gətirib çıxarır. Yaxşı və pis, dürüst və vicdansız, ədalətli və ədalətsiz, layiqli və ləyaqətsiz arasında mənəvi seçimlə bağlı həll olunmayan suallar dağıdıcı (cinayətkar) davranışın destruktiv formalarının inkişafı ilə bağlıdır.

Dəyərlər sisteminin inkişafı insanın bütün həyatı boyu mərhələlərlə baş verir və bu prosesdə inkişafın sabit və böhran dövrlərini ayırd etmək olar. Müəyyən formada dəyərlər körpənin həyatında da mövcuddur, lakin bu yaşın obyektiv elmi təhlili yalnız hipotetik xarakter daşıyır. Şəxsi dəyərlərin formalaşmasında və inkişafında uşağın keçdiyi ilkin mərhələ var. Bu mərhələdə obyektiv reallıqdan alınan dəyər qavranılan və qəbul edilən ehtiyac-semantik formaya çevrilir.

Şəxsi dəyərlərin psixoloji cəhətdən öyrənilməsi üçün yeniyetməlik və gənclik yaşının – şəxsiyyətin normativ-dəyər yönümlərinin intensiv formalaşdığı dövrlərin tədqiqi xüsusilə vacibdir. Uşaqlıq və yetkinlik arasında keçid mövqeyini tutan ontogenezin məhz bu mərhələlərində insan ətrafda baş verən dəyişikliklərə qarşı çox həssasdır. Yeniyetməlik dövründə şəxsi dəyərlər sisteminin inkişafında dəyər sisteminin dayanıqlığı ilə xarakterizə olunan litik dövrləri, eləcə də onun yenidən qurulmasından ibarət kritik dövrləri ayırd etmək olar. Yeniyetməlik dövründə dəyərlər sisteminin yenidən qurulması subyektin gələcək həyat və peşə müqəddəratını təyin etməsi ilə əlaqədar orta məktəbi bitirdikdən sonra baş verən real davranış seçimlərinin təsiri altında həyata keçirilir. Beləliklə, orta məktəbi bitirən zaman erkən yeniyetməlikdən sonrakı yeniyetməliyə keçid mərhələsi dəyər-məna xarakteri daşıyır.

Bu konsepsiya gələcək inkişaf üçün açıqdır və onun əsas müddəaları hələ də yaş, cins, sosial-mədəni, peşəkar və ya etnik mənsubiyyətə görə fərqlənən müxtəlif respondent nümunələri üzrə hərtərəfli empirik yoxlamadan keçməyi tələb edir. Psixologiyada şəxsi dəyərlərin öyrənilməsi üsulları da əlavə inkişaf tələb edir. Eyni zamanda, bu metodların inkişafında əsas məqsəd, əslində, həqiqi psixoloji tədqiqatın mövzusu olan şəxsi dəyərlərin subyektiv ölçülməsinin obyektiv təhlilinə yönəlmiş bir istiqamət olmalıdır.

Dəyərlər problemi daim aktualdır, uzun bir tədqiqat tarixinə malikdir və açıq şəkildə fənlərarası xarakter daşıyır. Yuxarıda qeyd olunanlar o deməkdir ki, dəyərlər sırf psixoloji təhlilin mövzusu deyil, lakin psixologiya elmi olmadan eyni zamanda həm cəmiyyətə, həm də müəyyən bir şəxsiyyətə məxsus dəyərlərin hərtərəfli öyrənilməsi mümkün deyil. Dəyər anlayışının psixoloji leksikona və tədqiqat praktikasına geniş şəkildə daxil edilməsi təbii olaraq psixologiyadakı bir çox terminlərin və ilk növbədə psixika, şüur, şəxsiyyət, fəaliyyət, ehtiyac, məna, emosiya və s. kimi fundamental kateqoriyaların müəyyən qədər yenidən nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxarır.

Real həyatda və bütövlükdə psixikada bu və ya digər dəyəri olmayan heç bir canlı-cansız yoxdur. Dəyərlərin meyarları və müxtəlifliyi məsələsi kəskin diskussiya mövzusu idi və elə olaraq da qalır. Buna görə də, hazırda şəxsi dəyərlərin psixologiyası elmi tədqiqatın fəal inkişaf mərhələsində olan sahəsidir və şübhəsiz ki, öz tədqiqatçılarını gözləyir. Bu, canlı insan psixikası haqqında elmi təsəvvürləri humanistləşdirməyin aydın yollarından biridir.

Məqalənin aktuallığı. Dəyərlər problemi daima aktual məsələdir, uzun bir tədqiqat tarixinə malikdir və bir çox elm sahələrinin xarakterik xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir. Dəyər anlayışının psixoloji lüğətə və tədqiqat təcrübəsinə daxil edilməsi psixologiyadakı psixika, şüur, şəxsiyyət, fəaliyyət, ehtiyac, məna, emosiya və s. kimi bir çox terminlərin kateqoriyala-

rının yenidən nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxarır.

Məqalənin elmi yeniliyi. Hazırda şəxsi dəyərlərin psixologiyası elmi tədqiqatın fəal inkişaf mərhələsində olan sahələrindəndir. Bu sahə canlı insan psixikası haqqında elmi təsəvvürləri humanistləşdirməyin vacib yollarından biridir.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə materialı uşaq və yeniyetmələrin davranışının korreksiyası prosesində praktik psixoloqlar, məktəb psixoloqları, müəllimlər və valideynlər üçün faydalı vəsait hesab oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. А. Н. Леонтьев, Потребности, мотивы и эмоции. М., 1973.
2. Б. А. Сосновский, Мотив и смысл. М.: Прометей, 1993.
3. Л. С. Выготский, Психология развития человека. М.: Смысл, 2005.
4. М. К. Мамардашвили, Наука и ценности - бесконечное и конечное // М.: Вопросы философии, 1973, № 8.
5. С. Л. Рубинштейн, Пути и достижения советской психологии // Вестник АН СССР. 1945, № 4.
6. Э. В. Ильенков, Становление личности: к итогам научного эксперимента // Коммунист, 1977, № 2.
7. Э. Д. Телегина, Т. Г. Волкова, Мотивация и процессы целеобразования. Психологические механизмы целеобразования. М.: 1977.
8. https://studme.org/370527/psihologiya/lichnostnye_tsennosti
9. <https://psyera.ru/4038/lichnye-cennosti>
10. https://studme.org/38818/psihologiya/harakteristiki_motiva
11. https://www.researchgate.net/publication/269630645_Issledovanie_cennostej_v_sovremennoj_psihologii

А.Р. Абдулбагиева

Личностные ценности в психологической структуре личности

Резюме

Основной задачей психологического исследования ценностей является изучение субъективных ценностей объективными методами. Исследования показывают, что ценности зависят от личности как индивидуальности. Существует достаточно широкий спектр подходов к пониманию личности. Система ценностей лежит в основе жизненного выбора человека и может быть осмыслена только в отношении личности в целом. Проблема ценностей всегда актуальна в психологии. Однако, хотя ценности и не являются предметом чисто психологического анализа, всесторонне изучить ценности общества и конкретного человека не представляется возможным. Ценности двойственны по своей природе. Они возникают во взаимодействии с людьми, а также носят индивидуальный характер. Личные ценности являются результатом взаимодействия человека и культуры.

A.R. Abdulbagiyeva**Individual values in the psychological structure of personality****Summary**

The main task of psychological research of values is the study of subjective values by objective methods. Studies have shown that values depend on personality as individuals. There is a fairly wide range of approaches to understanding a personality. The system of values is the basis of a person's life choices and can only be comprehended in relation to the personality as a whole. The problem of values is always relevant in psychology. However, although values are not the subject of purely psychological analysis, a comprehensive study of values belonging to society and a particular personality is impossible. Values are dual in nature. They arise both in interaction with people and have an individual character. Personal values are the result of the interaction of human being and culture.

Redaksiyaya daxil olub: 12.04.2022